

Sagans, barndomens och psykoanalysens förvandlingar

Analysanden önskar sig ofta en förvandling av sin tillvaro. Det man söker i psykoanalysen är en kunskap som kan begagnas som ett förändringens instrument, ja, många drömmer om att inträdet i analysrummet ska leda till en omvandling av hela livet så att man lättare ska finna vägen till en mer tillfredsställande och lycklig tillvaro. En och annan hoppas i hemlighet på psykoanalytikerna magiska kraft, att en formel ska uttalas eller att en nyckel ska överlämnas som kan lösa alla problem eller skingra all oro.

I psykoanalysen föreställer sig analysanden ibland att det skulle vara lätt att hänge sig till att vara hur liten och barnlig som helst. Föreställningen är att bara man lägger sig på soffan förvandlas man till barn och tänker att erinringarna och analytikerns lugna tolkningar ska medföra något omvälvande, och att dessa nya perspektiv kommer att serveras. Sådana förhoppningar kommer genast på skam. Analysen går ofta motigt och trögt och bli fylld av brustna illusioner. En stor del av det analytiska arbetet måste därför ägnas åt att ge upp illusionerna om sådana radikala förvandlingar, och en annan del av mödorna måste ägnas åt vad vi kan kalla det försonande avståendet från drömmen om förvandling, vari kan anas möjligheten till ett annat slags tillfredsställelse.

I den psykoanalytiska processen kommer i överföringen till analytikern denne att anta en mängd olika gestalter, som alla i grunden är känsloladdade figurer i analysandens inre vilka i varierande former flyttas ut till analytikern. Analytikern kommer än att uppfattas som den allsmåktiga magikern, än som den ogina och snåla men omätligt rika makthavaren, än som den givande modern, än som den ointresserade och förströdde bibliotekarien, än som den farliga och eldsprutande draken, än som den blodtörstiga vampyren.

Alla dessa upptänkliga gestalter som i fantasin eller drömmen passerar revy, och bara i bleka avbilder kommer att benämnas i analysen, motsvarar inre perspektiv och förvandlingar som analysanden får kontakt med hos sig själv och som

ibland skrämmer, ibland stimulerar honom eller henne, stundtals känns som en njutning, stundtals som en meningslös och monoton tristess, en frustrerande maktlöshet, och som ibland inger en kuslig känsla.

Glömda genomlevda tillstånd

Samtidigt utgör alla dessa perspektiv och gestaltningar åter-
speglingar av längesedan glömda, genomlevda tillstånd som
når upp till en förmedveten nivå i den analytiska situationen,
och oftast inte kan formuleras utan mer gestaltas i alla de in-
fall och handlingar som kommer att utgöra material som ana-
lytiker och analysand tillsammans söker införliva i processen.
Endast indirekt förstår vi att de utgör utblickar och gestalt-
ningar av hur man som litet barn uppfattade tillvaron. Fyllda
av fantasier och farhågor uppfattade vi nämligen som barn en
stundtals obegriplig och överväldigande verklighet runtom
oss, som vi tidigt i livet saknade verktyg att förstå och härbär-
gera i vanliga kategorier. Vi krympte emellanåt och kände oss
ännu mindre och maktlösare än vi i vår litenhet var. Vi sökte
bringa reda i alla intryck med fantasins och lekens hjälp. I des-
sa fantasilekar kunde vi ibland vara starka jättar och hade alla
möjliga magiska medel till vårt förfogande. Snart kom en
verklighet att desillusionera denna föreställning om styrka och
storhet, kanske lyftes vi upp av oerhört mycket starkare armar.
Det lilla barnet upplever sig litet eller stort om vartannat, jäm-
förande sig med varelser runt omkring, väldiga föräldrar, både
allsmäktiga och skrämmande syskon, de stora mäktiga och
grymma och farliga eller beskyddande, det beror på. Ibland
tycks gestalterna i omvärlden små och hjälplösa – kanske som
en del av djuren i lekvrån: marsvinen, kaninerna, en liten
hund och alla sagans djur, gosedjuren av tyg eller fantasins
djur, små och hanterbara eller hotande och ruskiga. Allt emel-
lanåt uppträdde det invant trygga i nya former som förnams
hotande och svårbegripliga, kusliga. Ovanliga ljud, främmande
åtbörder, känslan att vara lämnad utanför mitt i det invanda,
trygga. Barnets värld är på detta sätt fyllt av förvandlingar i
den mening som kan beskrivas som att än bli liten som en
pyssling, maktlös och osedd och än stor som en jätte, stark och
triumferande. Ur denna barndomens värld av växlande för-
vandlingar där storlek och styrka är en typ av egenskaper väx-
er förhoppningsvis så småningom en förmåga att skilja mellan
fantasi och verklighet, att se sig själv tydligare och kanske vik-
tigast – övervinnandet av det magiska i barndomsvärlden.

Det kusliga

Freud har i sin uppsats "Das Unheimliche" tagit upp en diskussion om hur det kusliga som vi stöter på i tillvaron, inte minst under barndomen, bearbetas och fortsatt stimulerar oss i vuxenlivet. Han anknyter i sin diskussion av "Das Unheimliche" till dess närliggande motsats "das Heimliche", det välkända, hemvanda och bekanta som omärkligt glider över i det kusliga när det är förändrat, när stämningen i det nyss välbekanta nu förefaller oss skrämmande eller hemskt. Särskilt hotfullt blir det när det hemlika förvandlas till något hotande, när det trygga blir förvandlat och tycks innebära en fara. Sådana förvandlingar vimlar det av i sagorna som har sin funktion i att låta oss möta det hemska och övervinna det i sagans form. Detta kusliga uppstår just i hemmets trygga sammanhang där något svårbegripligt förvandlar det välkända. Kanske det förnimms bara som en dunkelt förändrad stämning, en övergående kyla i en varm omgivning, en plötslig känsla av övergivenhet och ensam utsatthet i det trygga. Dessa stämningar väcker dunkla fantasier till liv som delvis är vagt erinrade minnen. Freud tar upp som den allra mest kusliga fantasin att bli levande begravd eller skendöd. Motivet att begravas, för att sedan återuppväckas, dyker upp i dikt och saga som i *Törnrosa* eller *Snövit* och detta symboliserar kanske både övervinnande av kastrationsångesten och upplivandet av minnet av skendöden i moderlivet. Motivet finns konkret och träffsäkert återgivet hos Selma Lagerlöf i *En herrgårdssägen*. Ur dessa föreställningar om kusliga hot kommer så längtan efter förvandling eller återlösning av det hemska, vilket efter många förvecklingar i Lagerlöfs roman.

Freuds tankar rör sig i riktning av att vi fascineras av det kusliga både i de fantiserade faror och förbjudna önskningar som vi övervunnit och kan stärka oss med att återupprepa i olika former. Det kusliga kan också handla om det bortträngda, som förbjudna sexuella önskningar eller kastrationsångest, där förändringar av kroppen eller avskilda kroppsdelar förekommer och dyker upp i spökhistorier och sagor. Att genomleva det hemska och uppleva upplösningen ger den känsla av överlevnad som är en bearbetning av dessa urfantasier som därför återfinns i de flesta av de förvandlingsformer som gestaltas i sagornas och diktningens värld.

Det kusliga innebär också en förmedling av en mångtydighet som ökar spänningen och ger djupare nyanser till de förvandlingar som gestaltas. Det som förändras måste behålla sin dunkelhet, annars kan förvandlingen bli platt. När vi betraktar de klassiska sagorna finns alltid denna mångtydighet, medan moderna sagor som *Teskedsgumman* eller *Nils Karlsson-*

Pyssling i sina förvandlingar saknar mångtydigheten hos *Nils Holgersson* eller *Tummelisa*, och därför inte griper tag i oss som kusliga.

Det mångtydiga

Bruno Bettelheim har i *Sagens förtrollade värld* (1975) betonat hur just mångtydigheten i sagovärlden ger barn möjlighet att ta till sig de aspekter i sin bearbetning av det hemlighetsfulla som de är mogna för och lämna det andra därhän till en senare tidpunkt. Det är till och med så att de sagor som inte innehåller det kusliga momentet uppfattas som tråkiga och snart överges. Utan sidan där trollet tittar fram skulle Elsa Beskows *Tomtebobarnen* vara en menlös historia. Det kusliga spelar sin roll här, också om barnen snabbt vill bläddra förbi den hemska sidan, men vågar titta närmare på den vid senare läsning.

Mångtydigheten i bilderna och mångtydigheten i psykoanalysen, det som frammanas genom erbjudandet om fria associationer, att säga precis vad som faller en in, är grundläggande för bearbetningen och härbärgerandet av det kusliga i Freuds mening. Psykoanalytikerns jämnt svävande uppmärksamhet ger det utrymme som behövs för att tillåta alla fantasier och drömmar med förvandlingar och desillusioner att äga rum. Och bara i denna atmosfär kan detta ske i den ordning som det är möjligt att härbärgera och bearbeta dem.

I psykoanalysen kommer en mängd av barndomens genomlevda perspektivväxlingar att gestaltas i överföringen, kommer att kunna urskiljas – även om det är en blek återspeglning – och igenkännas och tolkas, men kanske viktigast genomlevas och tillsammans med analytikern *överlevs*. Kanske är själva överlevandet av alla dessa gestaltningar och ”förvandlingar” ett sätt att beskriva analysens mål, och så formuleras något helt annat än de föreställningar om förvandling i begrepp som ”uppnåendet av lyckan”, ”uppnåendet av det totala insikten” eller ”den genomskinliga människan” eller dylikt låter ana. Föreställningen om förvandling i betydelsen förädling har då så småningom utbytts mot försoningen med den uteblivna förvandlingen och med det till synes enkla i att bara *överleva* i ordets djupaste betydelse. Att genuint acceptera att den önskade förvandlingen aldrig kommer att inträffa är emellertid också ett slags förvandling.

Sagens förvandlingar

Sagorna berättar om mängder av förvandlingar, där sagan hjältar och hjältnor genom feers eller trollkarlars försorg får företa underbara resor som innebär omvandlingar av de vardagliga tingen till vackra vagnar eller farkoster för den resan-

debort över haven eller genom luften. Tummelisa går igenom många strapatser och äventyr på sin förvandlingsresa, hon kan tala med djuren i underjorden, hotas av den fula paddan och den blinda mullvaden innan svalan räddar henne och hon får möta sin tillkommande. I slutet av resan möter hon sin prins, och de kan leva lyckliga i alla sina dagar.

En av våra käraste sagor är den om Nils Holgersson, som förvandlades till en liten tumslång parvel. Vi förstår att han inte bara förvandlats till en pyssling och sedan till en normalstor yngling, utan att han också hade genomgått en inre förvandling. Han hade gjort en milsvid yttre resa, men viktigast var den resa han företagit i det inre, han hade mognat som människa och samtidigt lärt känna sitt inre odjur.

Den moraliska innebörden i att bli förvandlad till en liten parvel lyfts påtagligt fram hos Selma Lagerlöfs sagofigur. När han fångar och lurar tomten som uppenbarar sig som en liten tvärhandshög ofarlig gubbe drabbas han av en förskräcklig örfil som från en jättes hand och blir själv förvandlad till en lika liten pyssling. Han förstår likt Tummelisa djurens språk och får höra hur alla djuren på gården är skadeglada över att han blivit liten och hjälplös, och de vill inte hjälpa honom. Mer eller mindre frivilligt kommer han så iväg på vildgåsresan över Sverige – vår första och mest välbekanta road-movie. Resan är ju själva läroboken för barnen, och alla äventyr med gåsflocken och mor Akka är Selma Lagerlöfs sätt att smyga in geografikunskaper hos barnen. Men resan är också upplevelsen för Nils Holgersson att överleva i en stundtals skrämmande och kuslig värld – ett slags återupplevande av en inre förtvivlan och hjälplöshet som han tidigare sökt bearbeta genom att bli en översittare och låtsas stor och stark. Han överlever resan och hans mentor eller modersgestalt Akka kan lämna honom. Hans förändring när han är tillbaka i Västra Vemmenhög är en annan förvandling än den att bara ändra kroppslig storlek. Han har upplevt möjligheten och ödmjukheten i att överleva, och i den meningen kanske man vågar påstå att han gått i ett slags psykoanalys hos Akka.

En häftigare, mer koncentrerad, kanske brutalare skildring av dessa förvandlingar, som skulle kunna liknas vid vad som kan tilldra sig i en psykoanalys, är den gestaltade drömvärld som Alice får uppleva i Underlandet. Förvandlingarna sker här slag i slag och hela sagan är groteskt psykedelisk. Men dess konstnärliga värde synes mig ligga i de mångtydiga och symboliska sekvenserna som fascinerar genom att de är beskrivningar av detta överlevande som är så betydelsefullt för Alice i hennes inre resa, och som Carroll låter de storögda barnen genomgå. Mångtydigheten i groteskeriet gör att barnen

utan vidare begriper utan att klart förstå vad det är de lär och inser. Detta är en form för insikt som kan liknas vid den som stundom sker i en psykoanalys. Alices möte med kålmasken kanske tydligast illustrerar det här. Och låt mig föreslå en läsning av detta citat som analysanden Alices möte med sin analytiker.

Den stora frågan var verkligen ”Vad?” Alice såg sig omkring överallt bland blommorna och grässtråna, men hon kunde inte se något som verkade vara det rätta att äta eller dricka under dessa förhållanden. Alldeles bredvid henne växte en stor svamp. Ungefär lika hög som hon själv. När hon hade tittat både under, på båda sidor och bakom den, föll det henne in att hon också borde se efter vad som fanns uppe på den.

Hon sträckte sig på tå och tittade över kanten på svampen. Då fick hon se en stor blå kålmask, som satt däruppe med armarna i kors och lugnt rökte pipa utan att det minsta bry sig om henne eller något annat.

Kålmasken och Alice tittade på varandra en stund under tystnad. Slutligen tog kålmasken pipan ur munnen och frågade med sömnig, släpig röst:

– Vem är *du*?

Detta var ju inte någon lovande början till ett samtal.

Alice svarade blygt:

– Jag vet det knappast själv just nu. Jag visste vem jag var när jag steg upp i morse, men jag har visst blivit förvandlad flera gånger sen dess.

– Vad menar du med det? Frågade kålmasken strängt. Förklara dej.

– Jag är rädd att jag inte kan förklara mig, svarade Alice, för jag är inte mig själv, ser du.

– Det ser jag inte, sade kålmasken.

– Jag är rädd att jag inte kan förklara det bättre, sa Alice mycket artigt, för jag förstår det inte själv, och det är så förvirrande att ändra storlek så många gånger om dagen.

– Nej, det är det inte, sade kålmasken.

– Du kanske inte tycker det än, sade Alice, men när du en dag blir förvandlad till puppa – det vet du att du kommer att bli – och sedan till fjäril, så tror jag nog att du kommer att känna det lite konstigt.

– Nej, inte alls, sade kålmasken.

- Kanske du känner det annorlunda, sade Alice, men jag vet att det skulle kännas besynnerligt för *mig*.
- Du! sade kålmasken föraktfullt. Vem är *du*? Detta förde dem tillbaka till samtalets början.

*

Alices hisnande äventyr ändrar ju med att hon blir väckt ur sin dröm och åter är sig själv men ändå har hon förändrats genom denna sin dröm, alldeles som Nils Holgersson fann sig förändrad när han återvände från sin drömmresa. Sagan är liksom analysen en resa som för genom olika äventyr som i en långsam process lämnar spår, och som i lättningen vid uppvaknandet: "Det var bara en dröm!" påminner oss om överlevandet. Det sker i det omedelbara uppvaknandet men det finns ett mer långsiktigt i de tillsammansantagna drömmarnas överlevnad som läggs som erfarenhet till allt som händer oss i det så kallade verkliga livet. Det är nu omöjligt att avgöra vad som är liv och vad som är dröm eftersom de båda liksom saga och psykoanalys är olika sidor av livet. Och ett särskilt slags förvandling inträder inom oss när vi till slut vågar inse att vi paradoxalt kan överleva också att livets oändlighet är en illusion och att vi sist och slutligen lämnar över världen till andra, ungefär som i Alices slutreflexion:

Till slut föreställde hon sig hur hennes lilla syster en gång i framtiden själv skulle bli vuxen och hur hon genom alla år skulle behålla sitt enkla och goda barnahjärta. Och hon skulle samla andra små barn omkring sig och få deras ögon att glänsa och stråla när de fick höra sällsamma historier, kanske till och med drömmen om Underlandet från svunna tider.

